

AZ „ABÜDOSZI ZARÁNDOKLAT” REKONSTRUÁLT JELENETSORA A THÉBAI 179 SZ. SZIKLASÍRBÓL

SCHREIBER GÁBOR – VADAS RÉKA – VÉRTES KRISZTIÁN

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyiptomi expedíciójának South Khokha Project-je jelenleg négy újbirodalmi sziklasír területén végez kutatásokat. Ezek egyike a 179. sz. sír, ami a korai 18. dinasztia idején épült egy Nebamun nevű gabonaszámláló írnok számára. A helyszíni kutatások középpontjában eddig a sír kultuszkápolnijában lévő falképek, illetve a hiányzó falfelületekből származó festett kőtöredékek epigráfiai dokumentálása állt. A tanulmányban egy példán, az eredetileg a tengelyes terem nyugati falára felfestett ún. „abüdoszi zarándoklat” jelenetén mutatjuk be, hogy a kőtöredékek vizsgálata milyen jelentős mértékben segíthet hozzá egy-egy dekorációs program értelmezéséhez.

1. A 179. SZ. SÍR KUTATÁSA

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem egyiptomi expedíciójának *South Khokha Project*-je 2010 óta végez kutatásokat a thébai temető 179 sz. sziklasírjában.¹ A korai 18. dinasztia idején épült sírban és környékén folytatott feltárások és a sír kultuszkamrájában végzett epigráfiai dokumentáció részét képezi annak az 1983 óta folyamatos, komplex kutatási programnak, melynek célja az el-Khokha domb déli lejtőjén elhelyezkedő temető feltárása és lehető legszélesebb körű publikálása. A 179 sz. sír ennek a temetőnek a második sírutcájában helyezkedik el (1. kép). A nagyrészt még feltáratlan sírutca sziklasírjai közül a 179 sz. sír – egyedülként – már korábban is ismert volt, hiszen bejáratát nem torlaszolta el törmelék és így a kultuszkápolna első két, dekorált, terme bejárható volt. Az itt található, viszonylag jó állapotban fennmaradt falképek a korábbi kutatás érdeklődését is felkeltették. A 20. század első felében az egyiptomi epigráfia úttörői, Norman és Nina de Garis Davies készített néhány jelenetről akvarellmásolatot, a század második felében pedig Siegfried Schott német és Keith C. Seele amerikai egyiptológus fotózta a sír falképeit. Bár az újbirodalmi sírművészettel foglalkozó munkákban időről időre megjelent egy-egy reprodukció a sír dekorációjának részleteiről, a Davies-féle akvarellek, illetve a Schott és Seele által készített fotók is publikálatlanok, a sír pedig feltáratlan maradt.

A 2011-es ásatási idényben az udvaron végzett ásatások tisztázták, hogy a thébai sírkatalógusban 179-es szám alatt lajstromozott halotti emlékmű területén valójában öt újbirodalmi sír osztozik. A legkorábbi ezek közül a díszített kultuszkápolnával rendelkező 179 (A) jelű sír, amit III. Thotmesz korában (Kr.e. 1479-1425) véstek a sziklába egy Nebamun nevű gabonaszámláló írnok számára. Az Újbirodalom későbbi időszakában ezen túl az eredeti bejárat két oldalán két további sírt mélyítettek a homlokzatba (179 B = 180 és 179 C), melyek kápolnarészét mindössze egy-egy szoborkamra alkotja (2. kép). Végezetül a 179 B jelű sírtól keletre egy további sírbejáratot is azonosítottunk (179 D), az udvarról pedig egy kis méretű, T-alaprajzú ramesszida sír közelíthető meg (179 E). A másodlagos sírok közül eddig mindössze a 179 B és C jelű építmények szoborkamráit tártuk fel, s mivel még az eredeti sír belső terme(i) és sírkamrája is feltárára várnak, a sírkomplexum pontos kronológiájának tisztázása a következő szezonok feladata lesz.

A 2010 óta folyó helyszíni kutatások középpontjában eddig a sír első két, díszített és fizikailag hozzáférhető termében lévő falképek epigráfiai dokumentálása állt. Az előkamra és a tengelyes terem jeleneteiről

¹ Az expedíció helyszíni kutatásait legnagyobb részt az OTKA K 105313 sz. és a NKFIH K 124322 sz. támogatása finanszírozta. A kőtöredékek dokumentálásának támogatásáért a Fondation Michela Schiff Giorgini-nek tartozunk köszönettel. A 179. sz. sírban folyó terepmunka támogatásáért a szerzők továbbá ezúton mondanak köszönetet Dr Khaled el-Enanyának, az Egyiptomi Arab Köztársaság régiségügyi miniszterének, Dr Mustafa el-Wazerynek, az egyiptomi Régészeti Tanács főtítkárának, Dr Mohamed Ismail Khalednek, a Külföldi Expedíciók Igazgatósága korábbi vezetőjének, Mohamed Abd el-Aziznak, a felső-egyiptomi régiségek főigazgatójának, Fathy Yassinak, a thébai Nyugati Part régészeti igazgatójának és Ezz el-Din Kamal en-Nubynak, a nyugati parti központi zóna régészeti főinspektorának.

1. kép: A 179. sz. thébai sziklasír és környezete (Fotó: Schreiber Gábor)

2. kép: A 179 C és 179 B jelű sírok szoborkamrái (a kép bal és jobb szélén), középen a 179 A jelű sír tengelyes terme (Fotó: Mátyus László)

méret és aránytartó, színkódolt *fac simile* másolatok készültek egy kifejezetten ennek a sírnak a dokumentálása kapcsán kifejlesztett digitális epigráfiai módszer segítségével.² 2011 és 2018 között elkészült a két terem hosszanti falfelületeinek, a második terem végén lévő kapunak és a mennyezeteknek a dokumentációja, illetve a hiányzó falfelületekből származó kőtörödékek rajzai is. Az aprólékos és időigényes rajzok elkészítését nemcsak a jelenetek magas művészi minősége és rendkívüli részletgazdagsága indokolta (vö. 3. kép), hanem az a tény is, hogy a 179 sz. sír falképei a 18. dinasztiai thébai sírfestészet egy korai szakaszába engednek bepillantást.

2. A SÍR DEKORÁCIÓJA

A kultuszkápolna két ismert helyiségében a díszítés eltérő technikát mutat: a kisméretű előkamrát festett alacsony reliefekkel (*bas relief*) dekorálták, a tengelyes teremben viszont a festés síkfelületre készült. A négyzetes alaprajzú előkamra nyugati és keleti falán két-két áldozati jelenet látható. A bejáraton a sírtulajdonos, Nebamun az úgynevezett „nagy áldozatot” mutatja be az istenségnek, akit a falon nem ábrázoltak, minthogy a sír bejáratát megvilágító napsugarak formájában személyesen volt jelen a kápolnában végzett rituális tevékenység során (4. kép). A sír belső része felé haladva egy-egy további áldozati jelenet látható, a szövegek nagymértékű pusztulása miatt viszont bizonytalan, hogy az elhunytak (Nebamun és felesége) az áldozatokat fogadó kedvezményezettek, vagy az azokat bemutató ritualisták szerepében jelennek-e meg.

A tengelyes terembe érve mindkét oldal végén egy-egy nagyméretű áldozati jelenet látható, amelyen Nebamun és felesége közösen fogadja az adományokat. Az ez előtti falsíkokon a nyugati oldalon temetési, a keleti oldalon pedig bankettjelenetek találhatók.³

A sír dekorációját megkomponáló művész a temetési jeleneteket hat regiszterre osztotta (5. kép).⁴ Ezek részletesen bemutatják az elhunyt folyami utazását a keleti partról a nyugati parti nekropoliszba, majd a szent körzet látható Ozirisz képmásával és a halotti rituálék ábrázolásával, legvégül pedig a temetési menet, melyen a múmiát és a sírfelszerelést

3. kép: Nebamun agara. Részlet a tengelyes terem nyugati faláról. A biztos kézzel, részletgazdagon, realista stílusban megfestett agár a legragyogóbb egyiptomi kutyaábrázolások közé tartozik. (Fotó: Mátyus László)

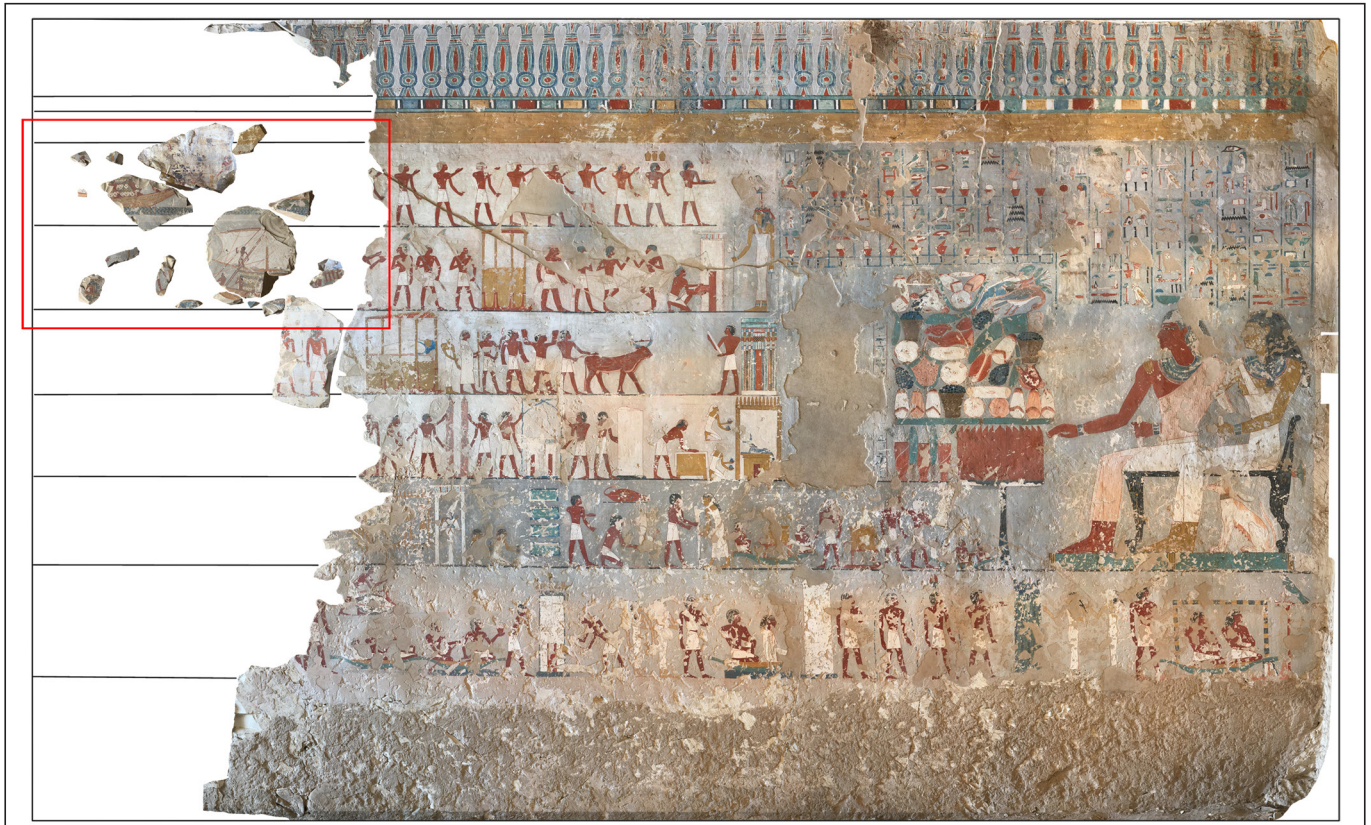
4. kép: Az előkamra nyugati falának bejáraton látható jelenet (Fotó: Mátyus László)

² Vö. Vértes 2017, 121-138 és Vértes in press.

³ A temetési és bankettjelenetek összefoglalásához lásd Hartwig 2004: 98–103 és 117–120.

⁴ Az újbírodalmi sírok temetési jeleneteinek részletes elemzéséhez lásd Settgest 1963.

5. kép: A tengelyes terem nyugati fala a hiányzó falfelületről származó töredékekkel (Fotó és rekonstrukció: Vértes Krisztián)

szállítják a sír, illetve a Nyugat istennője felé. Bár a fal külső negyede az összes regiszterben megsemmisült, az innen származó kőtöredékek igazolják, hogy a felső két regiszter hiányzó szakasza eredetileg az ún. „abüdoszi zarándoklatot” ábrázolta.

A keleti fal bankettjelenetei három regiszterre oszlanak. Jelezve, hogy a halotti bankett a holtak és élők közös részvételével zajlott, a dekoráció jellege feltűnő kettősséget mutat. Míg a felső regiszter nagyméretű áldozati jelenete statikus, nyugodt és időtlen, az alsó regiszter ábrázolásai dinamikusak és életteli: táncoló zenészek, lótuszvirágot tartó vendégek és a raktárban dolgozó munkások láthatók, amint alkoholos italokat, édes illatú olajokat és virágkoszorút készítenek elő a bankettre.

A két terem feliratait túlnyomórészt áldozati formulák alkotják. A tengelyes teremben emellett két áldozati lista és egy a halottat dicsőítő eulógia is olvasható.

3. A FALAK TÖRTÉNETE ÉS A FESTETT TÖREDÉKEK REKONSTRUKCIÓJA

Bár a sírkomplexum történetének megrajzolására csak a teljes feltárás befejezése után lesz lehetőség, a kultuszkápolna falképeinek tanulmányozása révén máris több fontos adattal lettünk gazdagabbak. Több helyen jól kivehető ugyanis, hogy Amun isten nevét – minden bizonnyal az Amarna-reform időszakában – szándékosan kivakarták a feliratokból. Ez a beavatkozás a tulajdonos „címkeszövegeit” is érintette, hiszen a Nebamun egy teofór személynév. Ami még érdekesebb, hogy ezután – feltehetőleg a kései 18. vagy a korai 19. dinasztia alatt – a sírt restaurálták és nemcsak Nebamun nevét, de más rövid feliratokat is visszafestettek fekete tintával. A sír viszonylag jó strukturális állapotban vészelt át a következő évezredek, de az előkamra falainak belső fele és a tengelyes terem falainak külső negyede megsemmisült és az innen származó töredékek szétszóródtak a környező területeken. A sír megmaradt falfelületeit a 20. században a helyi régészeti hatóság konzerválta: a falsíkok széleit megerősítették, a hiányokat kitöltötték. Kutatásaink szerint ez a beavatkozás 1967-ben történt.⁵ Nehezebb kérdés, hogy a hiányzó falrészek mikor semmisül-

⁵ Ennek meghatározásában a 179 C sz. sír szoborkamrájában végzett feltárás modern tárgyi anyaga volt segítségünkre. Az innen származó arab nyelvű egyiptomi újságtöredékek azonosításáért Mahmud Hassan el-Azab inspektornak mondunk köszönetet.

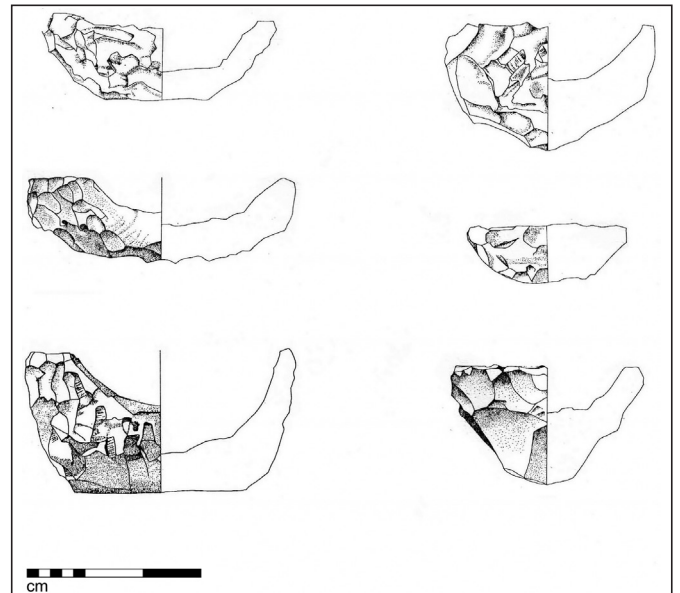

6. kép: a) Az „abüdoszi zarándoklat” jelenetsorához tartozó egyik kötöredék a másodlagos megmunkálás nyomaival
b) A kötöredék oldalnézete

tek meg. Bár kézenfekvő lenne ezt a thébai sírok jól ismert korai modern kifosztásával összefüggésbe hozni, valószínűleg mégsem ez a helyzet.

Az első sírutcában elhelyezkedő -400- sz. sír feltárásakor, 2010-ben, számos festett kötöredékre bukkantunk a sír tengelyes termében, melyek kivétel nélkül a 179. sz. sírből származtak. A töredékek egy részén jól kivehető volt, hogy felületüket másodlagosan megmunkálták – láthatóan azzal a céllal, hogy a blokkokból kőmoszarakat alakítsanak ki (6.a-b kép). Hasonló kőmoszarakat az Újbirodalom idején helyeztek el a temetés alkalmával a sír sztéléje közelében vagy a kultuszkapornában.⁶ Egy ilyen depozit a -400- sz. sír sztéléje előtt is előkerült (7. kép), amit a depozit részét képező kerámiák – tálak és korsók (8. kép) – alapján lehetett kétséget kizárólag a 20. dinasztia idejére (Kr.e. 1186-1069) keltezni, s így összefüggésbe hozni azzal a csoporttemetkezéssel, amit a 20. dinasztia idején helyeztek el a -400- sz. sírban.⁷ A legvalószínűbb feltételezés szerint így a 179. sz. sír hiányzó falfelületeit a késői Újbirodalom idején szándékosan bontatták meg egy közeli sír tulajdonosai azért, hogy nyersanyagot bányásszanak saját sírfelszerelésük számára.

A teljes koncesszió területéről eddig 401 darab, a 179. sz. sírből származó diagnosztikus kötöredék került elő. Ezek alapján rekonstruálható a hiányzó falfelületek díszítésének struktúrája és részben vagy egészben egyes jelenetek is. A tanulmány végén egy

7. kép: Kőedények a -400- sz. sír sztéléje előtt talált 20. dinasztiai depozitból (Fotó: Szűcs Imre)

8. kép: Kerámiaedények a -400- sz. sír sztéléje előtt talált 20. dinasztiai depozitból (Fotó: Mátyus László)

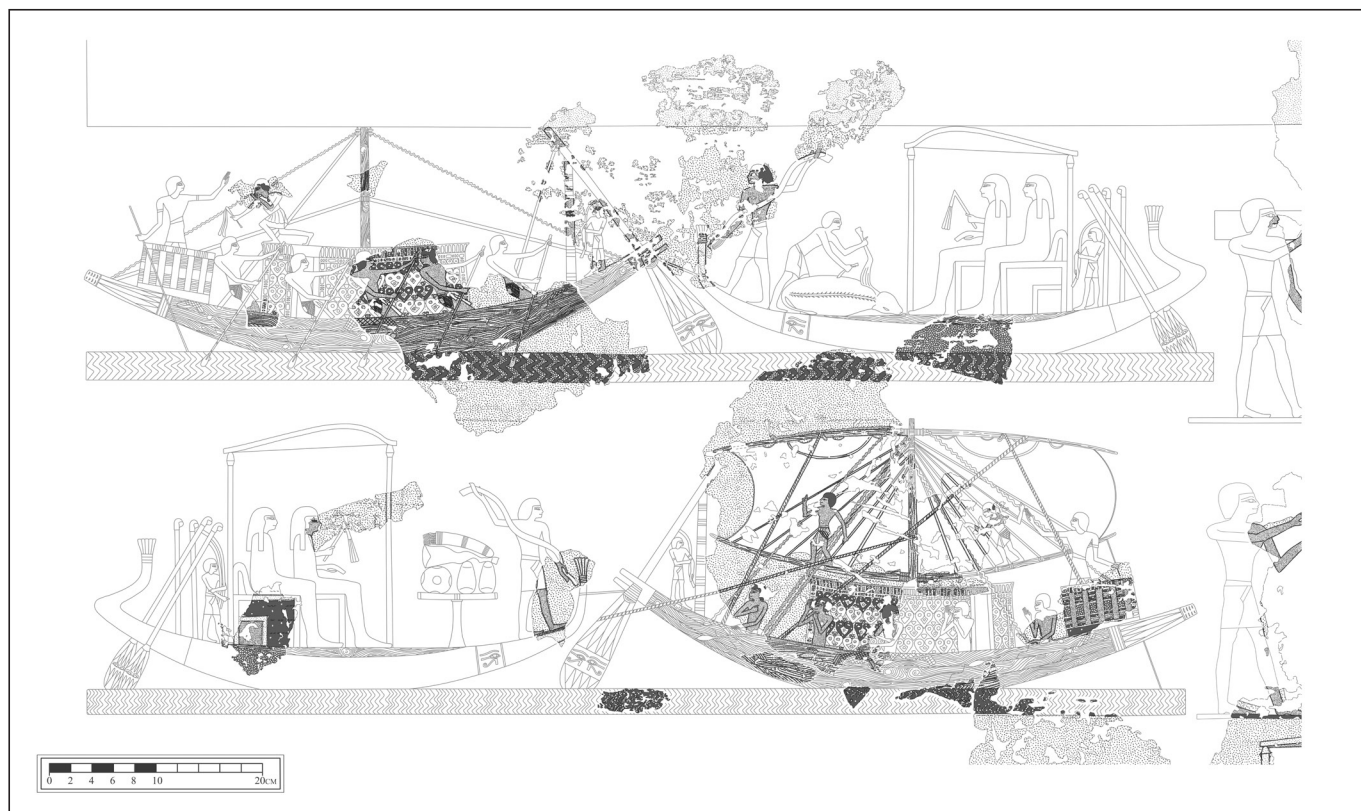
⁶ Vö. Schreiber 2015a, 27, VII. tábla.

⁷ Vö. Schreiber 2015b, 48-52.

példán, az eredetileg a tengelyes terem nyugati falára felfestett ún. „abüdoszi zarándoklat” jelenetén mutatjuk be, hogy a kötöredékek vizsgálata milyen jelentős mértékben segíthet hozzá egy-egy dekorációs program értelmezéséhez.

4. AZ „ABÜDOSZI ZARÁNDOKLAT”

Az „abüdoszi zarándoklat” eredetileg a felső két regiszterben volt látható (5. kép), amint az az ide tartozó 17 töredék és számos újbirodalmi párhuzam alapján rekonstruálható (9. kép).⁸ Minden egyiptomi teljesíteni akarta ezt a zarándoklatot életében legalább egyszer, ha pedig ez nem volt lehetséges, legalább úgy, hogy a sírjában hívő zarándokként mutatkozott meg. Elsősorban az Ozirisz életét és halálát feldolgozó, Abüdoszban előadott kultikus drámában kívántak részt venni, és ezáltal saját maguk számára is biztosítani a halál utáni újjászületést, Ozirisz követőjeként fellépve.⁹

9. kép: Az „abüdoszi zarándoklat” rekonstruált jelenetsora (Rajz: Schmier Júlia és Vértes Krisztián, rekonstrukció: Vértes Krisztián)

Míg a felső regiszter az Abüdosz felé tartó, addig az alsó a hazafelé vezető utat ábrázolja. Mindkét jeleneten egy-egy vontató- és rituális hajó látható, melyek közül a legmarkánsabb különbségeket a vontatóhajók ábrázolása mutatja. Míg ugyanis a folyón lefelé haladó hajót hat evezős hajtja, ugyanezen evezősök a visszaúton pihennek, a hajó pedig kibontott vitorlával szeli a hullámokat. A kapitány a hajóorr mögötti emelvényen áll, kezében egy hosszú bottal vigyázva, nehogy a hajó zátonyra fusson, a kormányos pedig a hajótat mögött állva a kormánylapátokat kezeli. A Théba felé tartó hajón két további matróz kötelekbe kapaszkodva a vitorlarúdon áll, az Abüdosz felé haladó hajón azonban csak egy további matróz azonosítható: a fedélzeti felépítmény tetején állhatott, kezét szája elé tartva és talán a kapitány felé kiáltva, aki a már említett emelvényen állt.

⁸ Hasonló példák ismertek többek között Amenemhat (82 sz. sír), Benia (343 sz. sír), Nebamun (17 sz. sír), Paury (139 sz. sír) és Ineni (81 sz. sír) sírjából; egy párhuzamos, Menna sírjában (69 sz. sír) található jelenet részletes leírásához lásd Hartwig 2013: 83.

⁹ Az „abüdoszi zarándoklat” összefoglalásához lásd Assmann 2001: 184–5; az abüdoszi Ozirisz-misztériumokhoz lásd Schreiber 2008: 30 és Smith 2017: 466.

A kevés fennmaradt töredék miatt a rituális hajók rekonstrukciója hipotetikus. Az itt közölt rekonstrukció a közeli párhuzamnak tekinthető Amenemhat-sír (82 sz. sír) ábrázolásain alapul, bár ugyanúgy elképzelhető, hogy Nebamun rituális hajói a Paíry-sírból (139 sz. sír) ismert jóval egyszerűbb modellt követik. Ami biztosra vehető, hogy mindkét rituális hajónak az újjászületést szimbolizáló, papirusz formájú orra és tatja volt, és ennek megfelelően zöldre festették. A fedélzeten eredetileg a halottak (a sírtulajdonos házaspár) szobrait ábrázolhatták. Ezek közül csak Nebamun alakja maradt meg töredékesen, akit egy baldachin alatt, trónuson ülve, hosszú fehér ruhában és a kezében légyecsapóval látunk. Mindezek az ikonográfiai elemek világosan mutatják, hogy itt már az átlényegült (megigazult) halottat ábrázolták. Ami a legénységet illeti, csupán egyetlen férfi alakja azonosítható, amint kezében egy kötéllel a hajóorr mögött áll. Bár számos hasonló példa ismert, a kísérő szövegek hiánya miatt az alak szerepe bizonytalan.

A jelenetek gondos szerkesztése, valamint az apró részletek, mint például a vitorlakötelek különböző típusainak vagy a hajótest faerezetének finom kidolgozása az újbirodalmi párhuzamok közül kimagasló művészi teljesítményről tanúskodnak. A rekonstruált jelenet igazi jelentősége azonban a két regiszternek az *in situ* falfelületekkel való „összeolvasása” után tárul fel, hiszen az „abüdoszi zarándoklat” és a Nyugat-istennő felé tartó processzió is egy-egy „megérkezési jelenetet” ábrázol. Vagyis ahogy a zarándok eléri Abüdoszt, Ozirisz szent városát és vissza is tér onnan, úgy éri el a halott a túlvilágot (a Nyugatot), ahonnan átlényegült halotti szellemként, a szabad mozgás képességével rendelkezve, a rítusok révén továbbra is tarthatja a kapcsolatot a létezés földi helyszínével.

BIBLIOGRÁFIA

ASSMANN, JAN 2001

The Search for God in Ancient Egypt. Transl. by David Lorton. Ithaca–London, Cornell University Press.

HARTWIG, MELINDA K. 2004

Tomb Painting and Identity in Ancient Thebes, 1419-1372 BCE. Turnhout–Bruxelles, Brepols–Fondation Égyptologique Reine Élisabeth. /Monumenta Aegyptiaca 10, Série IMAGO 2./

— 2013

Scenes and Texts in the Tomb Chapel of Menna. In: Hartwig, Melinda (szerk.): *The Tomb Chapel of Menna (TT 69): The Art, Culture and Science of Painting in an Egyptian Tomb*. Cairo–New York, The American University in Cairo Press, 21–90. /American Research Center in Egypt Conservation Series 5./

SCHREIBER, GÁBOR 2008

Az isteni sír. *Ókor* 7/1-2. 29-39.

— 2015a

The Tomb of Amenhotep, Chief Physician in the Domain of Amun. Theban Tomb -61-. *Archaeology and Architecture*. Budapest, Archaeolingua /Studia Aegyptiaca Series Maior IV./

— 2015b

From Tuthmosis III to Antoninus Pius. Glimpses into the History of Theban Tomb -400-. In: Bács, Tamás – Schreiber, Gábor (szerk.): *Current Research of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes*. Cairo, 43-55. /Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2014-2015/.

SETTGAST, JÜRGEN 1963

Untersuchungen zu altägyptischen Bestattungsdarstellungen, Glückstadt–Hamburg–New York, Verlag J.J. Augustin. /Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Ägyptologische Reihe 3./

Schreiber G.– Vadas R. – Vértes K. • Az „abüdoszi zárandoklat” rekonstruált jelenetsora a thébai 179 sz. sziklasírból

SMITH, MARK 2017

Following Osiris: Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia, Oxford, Oxford University Press.

VÉRTES, KRISZTIÁN 2017

Digital Epigraphy. Second Edition. Chicago, The Oriental Institute of the University of Chicago.

— in press: Tradition and Innovation in Digital Epigraphy. In: Davies, Vanessa – Laboury, Dimitri (szerk.): *The Oxford Handbook of Egyptian Epigraphy and Paleography*.